

РОМСКАТА КОЛОНИЗАЦИЯ.
ОТВЪД „ОЙКУМЕНА“ – ПО СЛЕДИТЕ НА ПРОТОРОМИТЕ¹

*Красимир Асенов*²

DOI: <https://doi.org/10.35101/prg-2020.1-2.3>

Направен е опит за изясняване на част от теориите, хипотезите, спекулациите и научните факти, отнасящи се до ромския етногенезис, както и на някои слабо изследвани аспекти, свързани с довизантийския период на проторомите (условно обозначаване на митичните прародители на съвременните роми) – социални, етнически, политически, конфесионални, културни, професионални. Резултатите от изследването формират няколко категории от общности, които под една или друга форма могат да бъдат типологизирани като протороми: адиваси (*ādivāsīs*); шудри (*śūdras*); дас/даса (*dāsa*); неприкосновени (*arśya*) и пр.

Ключови думи: роми, протороми, варна, каста, арии, адиваси, шудри, неприкосновени

THE ROMA COLONIZATION. BEYOND THE „ECUMENE“ -
ON THE TRACKS OF THE PROTO-ROMA

Krasimir Asenov

It is difficult to study peoples and communities that do not have their own historical memory. It is even more difficult to study ethnic groups whose collective memory only lasts a lifetime. In such cases, it is necessary to study not the communities themselves, but the existing records about them in foreign historical and collective memories. The historiographical literature on the Roma, considered scientific, often represents a subjective interpretation of the historical reality by the *gadzho* (a term used by the Roma to denote a foreigner, a non-Roma), which undoubtedly forms a field of research saturated with subjective, emotionally-charged and speculative information. With no unified nation and state, no common historical and temporally stable collective memory, roaming the world for more than a millennium, the

---

¹ Настоящото изследване е изготвено по проект „Пространствена сегрегация и отражението ѝ върху социалната интеграция на ромите в „Харман махала“, гр. Пловдив“, финансиран от Фонд научни изследвания, МОН, Договор No ДН15/7 от 11.12.2017 г.

² Висше училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

Roma communities continue to be like an ancient palimpsest, whose top layer seems easy to read, but the layers below continue to hide their secrets. The Roma have no prospect of finding their own *ecumene* - their promised land; invisible and visible at the same time, people on the periphery who live in their own dimension, with their own moral and philosophical beliefs, often incomprehensible and alien to others, but deeply vital and connected with the original nature of nature and man. They have no narrative of origin and history of their own, no writing, constantly stigmatized and persecuted by the *gadzho*, instilling fear, disgust and admiration at the same time. The post-Byzantine period of the development of the Roma people is relatively well-studied, however, not sufficiently so as to answer a number of questions concerning the ethno-cultural and social identity of the Roma in the pre-Byzantine period. The study of the origin and development of the Roma ancestors is crucial if we are to answer the questions that still have not received satisfactory answers, such as: why the Roma do not have their own state; why they do not have a common ethno-cultural self-consciousness and a common cultural memory; why the Roma are so fragmented – with no unified language, culture and religion; why the levels of illiteracy among them are higher than that of the surrounding population, etc. Some of the questions related to the behavioral patterns, as well as the educational and professional attitudes of the Roma, can also find their answers if we study the period (in historical, ethno-cultural, social and geographical aspects) before, during, and after the formation of the Roma ethnic group in Northwest India. The paper proposes a hypothesis that attempts to answer some of these questions. Considering the structure, functions and intra-class relations in the varna and the caste systems in ancient India, some logical conclusions are imposed, which clearly show that the Roma ancestors are part of a large group – ethnically, culturally, socially and anthropologically heterogeneous – which due to unbearable living conditions, began to leave India *en masse*, in the period between the fifth and the tenth century, in the direction of Central Asia and Europe.

Keywords: Roma, proto-Roma, varna, cast, arians, adivasi, shudras, sacrosanct

УВОД

Дебатът относно произхода и етногенезата на ромите отново е на дневен ред след мащабните генетични изследвания от началото ХХІ век. Потвърждава се основната хипотеза от втората половина на ХVІІІ в., която чрез сравнително лингвистичния метод локализира значително точно географския ареал – началото на проторомската дифузия, нулевия ромски меридиан – Северозападна Индия (в текста не се употребява в качеството си на етноним или на част от държава, а е топоним, обозначаващ регион, територия). Въпреки последните научни постижения, открити остават важни въпроси, свързани с ромския етногенезис, причините за проторомските миграции. Друг въпрос, който остава в периферията на научноизследователския интерес и не е разглеждан досега, е дали това масово движение на запад е миграция (независимо от факторите, които я поражат – политически, икономически, социални, климатични и пр.) или е форма на колонизация. Отвъд исторически наложената конотация за колонизацията като процес, свързан със завоевания, тя в действителност е преместване на група хора в нова географска област без завръщане, заселване на нови територии и образуване на колонии, в случая с ромите – диаспори.

Основен акцент в текста е поставен върху реалиите в индийския субконтинент (по-точно северозападния географски ареал) от второто хилядолетие пр.н.е. (Харапската култура) до края на първото хилядолетие на н.е. Темпо-

ралната рамка е съобразена както с мощните процеси на етническа и културна диференциация през този период, доисторическата дифузия на индоариите³ в субконтинента, реасамблирането на социалните статуси, така и с началото на хипотетичната първа миграционна вълна на проторомите на запад, към средна Азия (V-X в. от н.е.).

Предизвикателство е да се изследват народи и общности, които нямат собствена историческа памет. Още по-трудно е да бъдат изследвани етнически групи, чиято колективна памет е с продължителност на един човешки живот. В тези случаи се изследват техните отражения в чуждите исторически и колективни паметни. Историографската литература за ромите, приемана за научна, често е субективна интерпретация на историческата реалност от *gadžo* (термин, използван от ромите за обозначаване на чужденец, нером), което несъмнено формира изследователско поле, наситено със субективна, емоционално заредена и спекулативна информация. В обобщение – научната област, която изследва ромите/циганите, е синтез от хипотези, теории, спекулации и историографска литература. Благодарение на новите технологии в този научен сегмент се включи сериозно и генетиката, която дава категорични отговори относно генезиса на ромите (Martínez-Cruz et al., 2015, pp. 1–7).

Изследвайки ромите всеки път, когато е необходимо да ги позиционираме в определен исторически хронотоп, социална система, конфесионална принадлежност, дори етническа принадлежност, се натъкваме на някои характерни за тях особености: без единна нация и държава, без обща историческа и темпорално устойчива колективна памет, повече от хилядолетие кръстосващи световната сцена, без изгледи да намерят своя собствен ойкумен – своята обетована земя; невидими и видими едновременно, хора на периферията, които живеят в свое собствено измерение, със свои нравствено–философски убеждения, често непонятни и чужди за другите, но дълбоко витални и свързани с изначалната същност на природата и човека; без свой собствен разказ за произход и история, без писменост, стигматизирани и преследвани, всяващи страх, отвращение и възхищение едновременно, ромските общности продължават да са като древен палимпсест, чийто горен пласт изглежда лесен за разчитане, но пластовете отдолу продължават да крият своите тайни както за *gadžo*, така и за самите представители на етническите групи, наричани роми, цигани и пр.

ИЗСЛЕДВАНИЯ И ХИПОТЕЗИ ОТНОСНО ПРОИЗХОДА

Когато се предприемат сериозни научни стъпки за изследване на процесите, свързани с ромските общности, за да се изградят приемливи от научна гледна точка теории, неминуемо се достига до момент на изследователско безсилие. Твърде многобройните „сиви“ зони (научно недоказани, вариативни или

---

³ Народностна група, формирана вероятно в степите на Каспийско и Аралско море – номади, които нахлуват и трайно се заселват в Персия и Северна Индия между XX и XII в. (Кузьмина, Е.Е. 1994. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. Рос. акад. наук; М-во культуры РФ, Рос. ин-т культурологии. М., Наука, Вост. лит., 464 с.)

откровено спекулативни твърдения), заедно с историографската амнезия, отнасяща се до предвизантийския период (до XI в.) на ромите, са предпоставка за конструиране на теории, които позволяват различни смислови контексти и образуват многопосочни тълкувания. Вероятно това е част от изследователския алгоритъм за преодоляване на историографския информационния дефицит. Въпросите, свързани с формирането на ромския етнос или с ромския етногенезис, изискват сериозен изследователски подход, съчетаващ методологиите и инструментариума на редица „твърди“ и „меки“ научни дисциплини.

Наличието на сериозни научни данни (лингвистични, ДНК изследвания), които несъмнено локализируют индийския субконтинент като прародина на проторомите, не пречи на другите хипотези да са все още витални, което разбира се внася допълнителна полисемия сред научните среди, занимаващи се с етногенезиса на ромите. Така например в колективния труд на Надежда Деметр, Николай Бессонов и Владимир Кутенков се посочват част от теориите, които определят прародината на ромите: южната част на Босфора; северната част на кралство Тунис; Занзибар; планините на Кавказ; свързват ги с немските евреи; Египет; поречието на Дунав и Украйна (Деметр и др., 2000: 11-23; 78-80).

Полисемантичната натовареност на етнонимите *цигани* и *роми* неминуемо предзадава формирането на множество хипотези относно хронотопа на зареждане на ромския етнос. Липсата на общ етноним също е сред факторите, които внасят допълнителни тълкувателни теории за ромската прародина. Така например акустичната близост на етнонимите *лури* и *люли* е достъчен аргумент за формиране на теория за ромския етногенезис, като с първия се идентифицират артистите-музиканти, описани в легендарната поема „Шах-наме“ – връх в персийско-таджикския ренесанс от X-XI век (Encyclopedia Iranica), на Хаким Абу'л-Касим Фердоуси Туски, наречен Фирдоуси (Райския), а с втория етноним се обозначават днешните средноазиатски цигани. За връзките между корелатите ром, лом и дом (индоарийския *dom/domba*) е необходим отделен труд, който да проследи лингвистичните трансформации в ромския език чрез въздействието на езиците на Иран, Афганистан, Армения (част от миграционния маршрут след напускане на индийския субконтинент от ромските групи). Колкото до генезиса на етнонима *цигани*, той със сигурност е формиран между IX-XI век във Византия (Марушиакова, Попов, 2000: 13-15).

Съществуват и други хипотези за произхода на ромите. Според едно руско издание предците на ромите са чехи или бохемци или може би родината им е Асирия, Персия, Египет или Нубия (Цыганы Венгрии и Трансильвании, 1864: 36). По-екзотична хипотеза създава историкът Predorі през 1841 г., която представя в изследването си „Произход и прежеждия на циганите“ („Origine e vicende degli Zingari“), твърдейки, че те са остатъци от легендарния народ на митичната Атлантида. Bataillard (1875: 563-597) в труда си „Циганите в епохата на Бронза“ („Les Tsiganes de l'âge de bronze“) се опитва да докаже, че през бронзовия период те са живели в Южна Европа, Мала Азия и Северна Африка. Херодот и Страбон смятат, че родината на *сигиннах* е Кавказ или Мала Азия (Папъзян, 1901: 93-158). Още през 1844 г. August Friedrich Pott в Хале – Германия, и Franz von Miklosich през 1873 г. във Виена публикуват изследвания за ромите, като акцентират върху липсата на техни исторически паметници и предания и

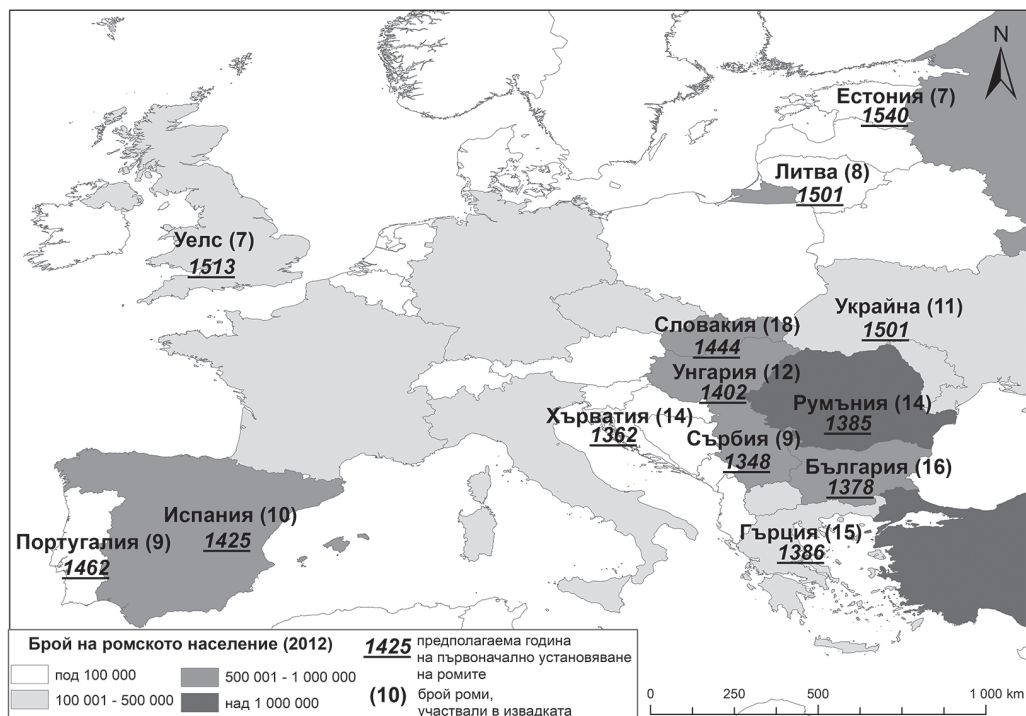
само живият им език е тяхната връзка с историческата им прародина Индия. И двамата изследователи не се ограничават само с посочването на ромската прародина, а фиксират и северозападната част на индийския субконтинент като географския ареал, от който започват ромските миграции.

В основата на изграждането на първоначалната теория за индийските корени на европейските роми стои сравнителнолингвистичният анализ. Няколко изследователи независимо един от друг успяват да установят сходство между ромския език и санскрит – унгарският теолог Ищван Валий през 1763 г., германецът Йохан Рюдигер през 1782 г., както и считаният за баща на циганологията Йохан Готлиб Грелман през 1783 г. (Grellman, 1783).

Въпреки че чрез методите на съвременната генетика през 2012 г. се установява (Current Biology, 2012: 2342–2349), че проторомите започват своето дълго пътуване към Европа от северозападната част на индийския субконтинент между V и X в. (Fraser, 1995), продължава използването на сравнителнолингвистичния метод за определяне на географски произход, който има определени недостатъци. Като пример може да се посочи, че за около 95% от голямата ромска диаспора от Арман махала (Пловдив), настанена в германския град Велберт, турският език е матерен и той се използва за вътрешногрупова комуникация. Според теориите на Валий, Рюдигер и Грелман коректно е да се определи Турция за родина на българските граждани от ромски произход. Фактът, че представителите на диаспората проявяват преферирана идентичност и се самоопределят като турци, не променя смисловата натовареност на предложението пример, демонстриращ експлицитно лингвистичния капан, в който може да попадне изследователят, разчитайки единствено на резултатите от сходството на езиците. Независимо от тази хипотеза, сравнителнолингвистичният методът предоставя ценна информация за седентаризацията и миграционните трекове на проторомските групи в довизантийския период.

Независимо че ромите са най-многобройното етническо малцинство в Европа, доскоро те не се включват в изследванията, анализиращи фината мащабна генетична подструктура на европейците. Интересно изследване на многообразието на генома на ромски общности от анализ на 800 хил. единични нуклеотидни полиморфизми (SNPs) при 152 индивида от 13 ромски групи от райони в Източна, Западна и Северна Европа е представено в Current Biology от 18 декември 2012 г. (Gomez-Carballa et al., 2013: 1-12) (фиг. 1). На фиг. 1 са отбелязани страните, в които е проведено изследването, броят на ромите (в скоби), участвали в него, както и предполагаемата година на първоначалното им установяване в съответната страна. Посочен е и приблизителният брой на ромите на територията на континента според оценка на Съвета на Европа.

Предположенията относно общите корени на роми и евреи се появяват периодично в научното поле на ромологията. Сериозни изследвания в тази посока, освен историографския прочит за близките съдби на двата народа, засега няма. В този контекст преди няколко години Шмуел Авукия, израелски библеист, коментирайки своята неделна проповед, обръща внимание на следния стих в глава 33 на Битие: „И Исав каза: Нека оставя с вас няколко души, които са с мен.“, поставя въпроса кои са тези хора? Авукия посвещава няколко години на намирането на отговора на този въпрос. Сега той е сигурен, че тези хора са

Фиг. 1. Географски произход и разпределение на европейските ромии

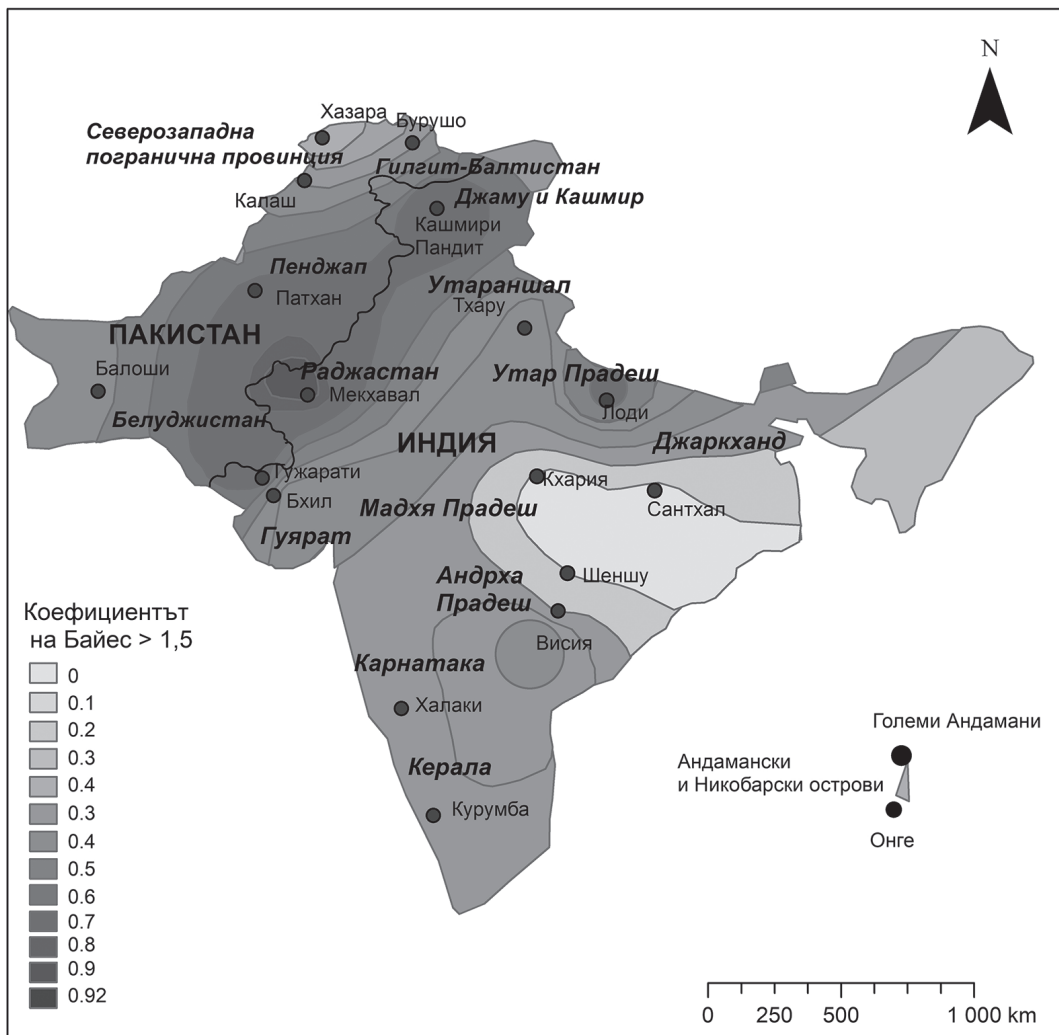
цигани, потомци на изгубеното израелско племе, коляното на Шимон, или Симеон (в Стария завет, вторият син на Яков и жена му Лия). След като споделя своите виждания, Авукия получава одобрителни отзиви и от ромска, и от еврейска страна. „Циганите знаят, че са евреи, но нямат доказателства за това. Аз съм убеден в това, че обединявайки моите изследвания с новите изследвания за ромската общност, за нейния произход и традиции, ние ще съединим тези точки и ще съставим пълната картина“ – казва пред израелските медии Авукия. В началото на м. декември 2017 г. в Йерусалим, Израел (Israeli Scholar, 2017), се провежда и първият еврейско-цигански форум, в който взимат участие десетки евреи, както и шестдесет души френски цигани, пристигнали за целта.

На 11 май 2017 г. Олаф Шулц – кметът на Хамбург, открива в града мемориал в памет на евреите и циганите (ромите), загинали от ръцете на нацистите в годините на холокоста. В речта си по време на церемонията той казва, че това „е място на срам и скръб, но отсега нататък е достойно място за спомен“⁴. Мемориалът се намира на територията на бившата железопътна гара, от която са били депортирани 8071 души до гетата и концлагерите в периода 1940–1945 г.

⁴ <https://lechaim.ru/news/v-gamburge-otkryt-memorial-pamyati-evreev-i-tsygan-pogibshih-ot-ruk-natsistov/>

Темата за евентуалното родство между роми и евреи е сравнително нова. В този аспект може би на роилите се генетичните изследвания на ромите ще внесат допълнително светлина относно тази хипотеза, нелишена от основание.

Последните резултати от високотехнологичните изследвания на ромския етногенезис показват, че най-отличителната европейска ромска хаплогрупа е *M5a1b1a1*, която присъства с променливи честоти във всички групи от ромски произход (само спорадични находки при неромани) и представлява 18%

Фиг. 2. Пространствена локация на географските ареали с концентрация на проторомско население (крингинг интерполация на Северна и Северозападна Индия, включваща районите, населявани от мекхавали и кашмирски пандити – регионът, който с най-голяма вероятност представлява родина на европейските роми)

от тяхната групова mtDNA⁵. Филогеографските характеристики показват, че M5a1b1a1 е възникнал преди 1,5 хиляди години в проторомско население, живеещо в Северозападна Индия (Gomez-Carballa et al., 2013: 1-12) (фиг. 2).

На картата е показана честотата на случаите (в %), в които коефициентът на Бейс⁶ има стойност > 1,5. Посочени са имената (с наклонен шрифт) на щатите в Индия и провинциите в Пакистан, от чието население са взети проби, участващи в извадките.

Географското локализиране на ромската прародина поражда поредица от въпроси, които все още нямат окончателни отговори: етнически или социални са компонентите, които формират общността на проторомите (това не изключва възможността да са комбинация от двата компонента); ако са етнически – индоарии или автохтонните адиваси са ромските прародители; ако са социално диференцирана общност – кастите на брахмани, кашатрии, вайши, шудри, извънкастовите недосегаеми или роби полагат основите на проторомската група; в културно отношение – арийската (ведийската), харапската (дравидската) култура или културната матрица на локалните „речни“ цивилизации, възникнали през четвъртото хилядолетие пр.н.е. по поречието на Инд и Ганг, стоят в основите на ромската култура и пр.

ИСТОРИЧЕСКИ РЕАЛИИ В ДРЕВНИЯ СЕВЕРОЗАПАД НА ИНДИЯ. ФОРМИРАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ СТРАТИФИКАЦИИ

Преди повече от четири хиляди години в басейна на р. Инд е създадена силно развита градска култура, която не отстъпва на такива центрове на световната цивилизация като Месопотамия и древен Египет например, а в редица отношения ги превъзхожда. Откриването и изучаването на културата Харапа (наречено на мястото на разкопките в Харапа, окръг Монтгомъри, съвременен Пакистан) има изключително голямо научно значение. Твърденията, че Индия „никога не е познавала цивилизация, белязана от широкото използване на бронза“ (Smith, 1905: 229), след тези открития се оказват безпочвени. Разкопките в долината на Инд убедително показват древността, оригиналността и автохтонността на индийската култура, която се развива – значително преди появата на индоарийските племена в индийския северозапад. Това окончателно слага край на теориите, свързващи възхода на цивилизацията с индоарийската инвазия (Бонгард-Левин, Ильин, 1985: 63). Древните паметници на културата, открити на територията на днешна Индия, могат да бъдат датирани към III–II хилядолетие пр.н.е. В басейна на р. Инд през този период съществува индската ци-

---

⁵ Митохондриалната ДНК е ДНК, която се намира не в ядрото на клетката, а в митохондриите, които са клетъчни органели, синтезиращи аденозинтрифосфат – вещество, осигуряващо енергия за протичането на различни биохимични процеси в клетката.

⁶ Томас Бейс (*Thomas Bayes* - 1701?–1761) е автор на *Теоремата на Бейс*, която се използва в теорията на вероятностите за изчисляване на вероятността за настъпване на дадено събитие, след като вече е известна част от информацията за него.

визация Мохенджо–Даро и Харапа. Археологичните находки потвърждават нейното високо културно развитие. Съществуващата писменост от този период и до днес остава неразшифрована. Изследователи предполагат, че населението ѝ е с доарийски или дравидски корени (Чекалов, Кондратиев, 2005: 71). Счита се, че дравидските народи са и основните създатели на една от най-старите и най-развитите световни цивилизации – тази в долината на р. Инд – Харапската цивилизация, в културата и митологията на която дравидските елементи са доста ясно проследени. Предполага се, че във време, когато тази древна цивилизация вече е в упадък в резултат на поредица от екологични бедствия и вълна от индоарийски нашествия, градовете в басейна на Инд са унищожени, а коренното население (по-специално дравидите) мигрира на юг от полуостров Индустан (Encyclopedia of South Indian culture, 1983). Липсата на точни стратиграфски данни от периода на неолита до строителните комплекси в индските градове прави доста трудно проучването на ранните етапи от произхода на харапската култура. Повишаването на нивото на подпочвените води затруднява изучаването на най-старите културни слоеве в Мохенджо–Даро и в резултат на това изследователите все още не са постигнали консенсус относно произхода на тази култура. Освен дравидското начало някои изследователи смятат, че Харапската цивилизация дължи произхода си на цивилизацията на Ефрат и Тигър. Критиката на тази гледна точка често води до друга крайност – в стремежа си да подчертае античността на индската култура Негас (1953) например твърди, че Харапската култура предхожда шумерската и твърде вероятно дори я е породила. Сред изследователите има защитници и на теорията, свързваща появата на Харапа с арийските племена. Редица автори на труда „История и култура на индийския народ“ са склонни да смятат, че Харапската култура е резултат от първата вълна на индоевропейско проникване (The Vedic Age, 1950: 194–195, 216–217).

С процеса на нахлуване на ариите в субконтинента (през XIV–XIII в. пр.н.е.), социално-икономическият, етнокултурният и религиозният модел претърпяват значителна трансформация. В предарийския период в основата на религиозните възгледи на древните жители на Индия стои синтезът между културните традиции и примитивните вярвания на протоиндийците (коренните народи – протодравиди, мунда и др.). Според много учени нахлуването на арийците е причината за ускоряване развитието на древната индийска цивилизация (The Vedic Age, 1950: 194–195, 216–217).

В антропологично отношение населението на Индия още от древността е твърде разнородно. Поради географското си разположение, благоприятен и разнообразен климат субконтинентът е дом на множество регионални, религиозни, социални, кастови и етнически общности. Целият този калейдоскопичен колорит се допълва и от богата хетерогенна култура, която се развива на фона на индуисткия полиморфизъм – основната религиозна система на Индия. Индуизмът като водеща религиозна доктрина е сбор от разнородни идеи за духовността, с многообразни традиции, без църковна йерархия и неоспорими религиозни авторитети, без пророци и задължителна свещена книга. Индусите имат свободата да избират своята конфесионална принадлежност – могат да бъдат политеисти, пантеисти, монотеисти, монисти, агностици и атеисти (Lipner,

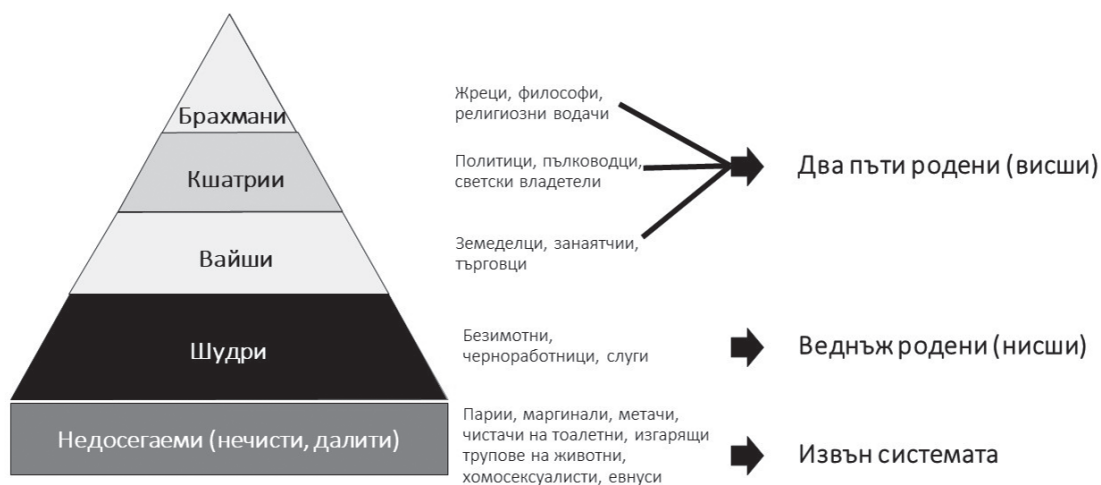
2009:8). Този богат арсенал от религиозни вярвания и доктрини, съществуващи заедно и формирани още в Древна Индия, създава дълбок философски резонанс в съзнанието на населението на субконтинента относно кохерентността и крехките граници между отделните религии. Това несъмнено спомага за възприемането на религиозната конверсия от страна на проторомите като недевиантен процес и като процес, който е в корелативна връзка с екзистенцията. Тази теза се развива в концептуалната рамка на принадлежността на проторомите към автохтонните племена на индийския субконтинент – извънкастовите адиваси – недосегаеми/нечисти и/или към варната на шудрите. Дълбоко възприетият философски мироглед за превъзходството на екзистенцията над религиозната демагогия от страна на проторомите играе в следващите векове съществена роля за оцеляване на техните наследници в условията на господстващия през VI-VII в. в Иран (Персия) зороастризм и неговия предшественик – митраизмът, и шиитския ислям след 650 г.; апостолическата църква на арменците, примесена с източно православие и еретичната християнска секта тондраки; византийското православие и проблясъка на латинския католицизъм (1204-1261 г.), както и с религиозния фанатизъм на средновековна и постсредновековна Европа.

Религиозният конформизъм на ромите не е феномен, формиран след напускането им от индийския субконтинент. Той е ехо от реалиите на проторомите – наследство от варните и кастовото деление на обществото в Индия. Според основните хипотези предците на ромите са представители на най-ниските социални слоеве в обществото – шудрите и недосегаемите, съставени предимно от адиваси – автохтонното население на субконтинента.

Съществуването на касти и кастови организации обикновено се свързва с Индия, където тези затворени групи се обозначават със санскритската дума „джати“, въпреки че исторически и етнографски извори свидетелстват за наличие на признаци и елементи на кастова организация и в много други народи по света: в древните Египет, Перу, Япония и пр. Индия остава обаче най-яркият пример за кастово организирано общество. Тази своеобразна институция е форма на социална стратификация на обществото, специфичен израз на неравенствата. Характерни белези на кастовата организация са: строгият вътрешногрупов произход на наследяване; подчертаният конфесионален и ритуален статус; ограниченията в избора на професия; строго формализираните личностни отношения между членовете на различните касти; определеният режим на хранене; привилегиите и самоуправлението. Обществото в Индия като сложен социален организъм е тясно свързан със съсловно-кастовата структура. Тя обхваща както пълноправните свободни, така и зависимите слоеве от населението, принадлежащи към нисшите касти. Нейното функциониране до голяма степен се определя от комплекс от традиционни права и задължения.

Наред с джати, в древноиндийското общество съществуват и *варни* (от санскрит: *varṇ* - качество, цвят, категория, каста) – съсловия с много древни корени, предшествващи кастите (вероятно въведени от ариите), които възникват още в докласовото общество, но продължават да съществуват и в класовото. Обществената система на варните е съставена от четири главни съсловия: *брахмани* – жреци, философи, учени, религиозни водачи; *кшатрии* – политици, пълководци, офицери, светски владетели; *вайши* – занаятчии, земеделци, търговци,

и *шудри* – работници и слуги. Всъщност теорията за произхода на ромите от шудрите – най-нисшата каста, е сред най-разпространените. Дори и в Пуруша сукта – един от важните ведически химни на Ригведа, шудрите са описани като най-нисшата социална каста: „*Когато разчленяваха Пуруша* (в митологичните представи от ведическия период Пуруша е първоначално живо същество, от чиято жертва - разчленяване на части, възниква всичко), *на колко части го разделиха? Как устата му, как ръцете му, как бедрата му, как стъпалата му, се наричаха? Устата Му стана брахман, ръцете станаха кшатрии, от бедрата – вайши, от краката – шудри*“.⁷ В древния химн съвсем експлицитно е фиксиран социалният статус на шудрите – най-ниският, сътворени от краката (стъпалата). Освен по социален статус варните се ранжират и в цветово отношение: брахманите се асоцират с белия цвят, с което се подчертава тяхната нравствена чистота и непорочност; кшатриите – с червения цвят – цветът на кръвта, героизма, силата на духа, енергията; вайшите – жълтият цвят на земята – земеделие и занаяти; шудрите – черният цвят – черни като калта по стъпала на Пуруша, от които са направени, непълноправни, обезземлени, слуги. Колкото до извънкастовите недосегаеми (нечисти), наричани още *далити*, за тях са отредени най-неквалифицираната, непривлекателна и презряна работа. Допълнителен шрих към идентификацията на предствителите на четирите варни е важният обред, подчертаващ различията между трите висши варни и шудрите, а именно посвещението, *упанаяна* (Pandey, 1969), което по своето значение се приравнява към второто раждане. По тази причина трите висши варни се наричат още „два пъти родените“ (двиджати), а шудрите, които нямат право да преминават обреда на посвещението – „един път родените“ (екаджати). Това важи естествено и за извънкастовите общности – фиг. 3.

Фиг. 3. Графично предствяне на структурата на варните

⁷ <http://inditrip.net/purusha-sukta/>

Абстархирайки се от брахманите и кшатриите, които са представители на „привилегированата и богата група, живеещи за сметка на работещето и зависимото население“ (Бонгард – Левин, 2001: 73-74), най-многочислената варна е на вайшите, които във ведийската епоха все още запазват част от своите политически права и взимат участие в решаването на държавните дела. Необходимо е преди да разгледаме положението на адивасите, шудрите и недосегаемите – нечистите (в т.ч. робите и робството в индийския северозапад) като възможни протороми, да отбележим, че водещият фактор през началния период на разлагане на родовата община и формирането на стратифицирано общество не е етноплеменният идентитет, а социалният статус.

Поради голямото етническо разнообразие в древния индийски северозапад, честата смяна на едни държави и племенни съюзи с други, господстващите слоеве се стремят да стабилизират положението на съсловията, за да обезпечат организационната структура, необходима за съхраняването на привилегиите на висшите варни, както и да поддържат класовата и съсловната солидарност. Развитието на общественото неравенство довежда до това, че знатните родове от едно племе считат знатните родове от друго племе за по-близки до себе си, отколкото своите бедни съплеменници (Бонгард-Левин, Ильин, 1985: 142-143). Това съвсем ясно показва кой е най-значимият стратифициращ елемент в механизма за формиране на съсловията (варновата и кастовата система) в Древна Индия. Във всяка варна и каста попадат групи от хора (племена, родове, семейства и т.н.) със сходни социални статуси, което позволява да се изгради хипотезата, че проторомите не са част от една хомогенна етническа група или племе, а са по-скоро представители на съсловни общности с еднакви или близки хабитуси (Бурдийо, 2005). В самата семантика на термина *варна* е имплантирано отрицанието на биполярния модел: бели арии – черни адиваси (аборигенните племена), тъй-като едно от значенията на термина *варна* е *цвет* и на всяко от четирите съсловия във варните отговаря отделен цвет, който не изразява антропологични белези, а символизира социална йерархия. Затова е по-вероятно при изграждането на варните (които са значително по-стари от кастите) в първоначалния етап решаваща роля да има етническият компонент – ариите си запазват ръководните и престижните три съсловни нива (брахмани, кшатрии и вайши), а в последната (шудри) позиционират адивасите, местните аборигенни племена, но на малко по-късен етап значението на социалния статус започва да доминира над етническия произход.

Динамиката в социалното положение (обедняване, забогатяване, попадане в робство, което често е доброволен акт в Древна Индия) създава условия за амалгамизация на етническия компонент в съсловията, т.е. предствители на една етническа група, но с различни социални статуси, е твърде вероятно да са част от различни варни или кастови съсловия. Относително хомогенни социални общности, макар и хетерогенни в етническо отношение, но „заклучени“ в рамките на своите варни или каста, формират квазиобщности, които с времето се хомогенизират под въздействието на външни и вътрешни фактори, а задължителният ендогамен брак в рамките на съсловието е един от най-важните компоненти за това.

През махадско–маурийската епоха (IV в. пр. н. е. - II век н.е.) съсловно-кастовата система претърпява съществени изменения в резултат от ръста на материалното производство и нарастването на градовете, задълбочаването на процеса на разделяне на труда, развитието на робовладелските отношения и укрепването на държавността (Бонгард-Левин, Ильин, 1985: 149-170). Основа за оценка на обществената значимост на човека все повече става не неговият етнически произход, а имущественото му положение. В историческите извори не един път се възхвалява богатството, чието притежание е способно да компенсира недостатъчно знатния произход, ученост, добродетели и други уважавани качества (Бонгард-Левин, Ильин, 1985: 149-170).

Възможността проторомите да са етнически обособена общност, запазила своите етнокултурни характеристики в общество, което е с висока степен на социална фрагментация и диференциация, е твърде хипотетична и незначителна. Затова и в следващата глава се разглеждат възможните категории общности, които под една или друга форма могат да са в основата на съвременните ромски групи.

ПО СЛЕДИТЕ НА ПРОТОРОМИТЕ – АРИИ, АДИВАСИ, ШУДРИ

Разглеждането на състоянието на нискокастовите, извънкастовите и на робите в Древна и съвременна Индия е необходимата връзка за изграждане на теоретична основа за идентифициране на вероятните прародители на ромите – проторомите.

Материалите от антропометричните проучвания не потвърждават расовата теория за появата на варните. В почти цяла Индия представителите на кастите, традиционно класифицирани като трите най-високи варни, не се различават по расови признаци от шудрите в същия регион (Ghurye, 1957:120-123). Вярно е обаче, че представителите на нисшите и извънкастовите неприкосновени (нечистите) в антропологично отношение са различни от кастата на индусите (Чебоксаров, 1973; Абдушелишвили, 1982), но племената, от които произлизат по-ниските касты, са включени в индуската социална структура, след като кастовата система вече е развита в тези области. Следователно расовите разлики не биха могли да са причина за формирането самата система.

Когато се говори за касты, е необходимо да се има предвид затворена група от хора, която заема строго определено и установено място в обществото. Принадлежността към определена каста се обуславя по рождение и се наследява, като нейните членове са свързани с общи традиционни занятия, вяра, правила за общуване както вътре в кастата, така и с членовете на другите групи. Тук разбира се трябва да споменем и извънкастовото население – т.нар. недосегаеми – нечистите, далитите и робите, които са най-уязвимата и презрета част на обществото в Древна Индия. Идеята да се направи историческа ретроспекция на Древна Индия и да се търсят корените на съвременните роми толкова далеч назад е, че формираните преди хилядолетия стратификационни стереотипи са все още витални и продължават да осакатяват модерното индийско общество, като мултиплицират антагонистични социални и етнически опозиции. В

подкрепа на казаното: „*Не им се разрешава да носят обувки или да седят на автобусната спирка. Не получават поща в домовете си, а на децата им не е позволено да се хранят заедно с другите в училище. Стават жертви на жестокости и убийства. Далитите в Индия, наброяващи около 167 милиона души, страдат от физическа и социална дискриминация, докато в същото време Индия е най-голямата действаща демокрация в света. Европейският парламент прие резолюция, призоваваща за защита на правата на това население*“⁸. Това е част от Резолюция P6_TA(2006)0388 на Европейския парламент относно състоянието на човешките права на далитите (нечистите, недосегаемите) в съвременна Индия. Негативните аспекти на стратифицираното индийско общество в древността и в съвременните условия стигат и още по-далеч – робството, което се заражда като феномен при социалната диференциация на обществото в субконтинента преди около три хиляди години, днес все още е реална заплаха за мнозина в Индия.

Съществуването на робството не се ограничава в хронологичните рамки на периода на Древна и средновековна Индия – робството продължава да съществува под имплицитна форма и в днешна Индия (Yadava, 1980). Според информация на Global Slavery Rating 2016, публикувана от австралийската фондация Walk Free, броят на робите в Индия се е увеличил с 4,1 млн. от 2014 до 2016 г. и в резултат общият им брой достига 12,1 млн. Проучванията показват също, че повече от половината от населението на Индия е изложена на риск от попадне в робство.⁹

Арийските завоеватели в началото на второто хилядолетие пр.н.е. започват да нахлуват в Индия с ясното съзнание за своето превъзходство над местното население. Унищожават част от победените, други поробват (като им дават името „даса“ - роби), останалите (наречени „шудри“) лишават от собственост и превръщат в непълноправни. В стремежа си да запазят чистотата на арийската кръв и да предотвратят смесване с местните жители, нашествениците установяват социални бариери – браковете с адиваси (местни племена) са забранени, както и участието на шудри в арийските религиозни ритуали. Присвояват си изключителното право да се занимават с военни дела, да бъдат активни в обществения и политическия живот и дори за дейности в основните сектори на икономиката (Бонгард-Левин, Ильин, 1985: 135).

Често се смята, че характеризирането на социалния статус на шудрите в „Айтарейя-брахмана“ – една от най-старите индуистки философски трактата (упанишади) от канона на мукхия (VII.29), свидетелства за робското им положение, но като цяло идентифицирането им като роби е неправилно, въпреки че позицията на много от тях всъщност е била близка до робската. Шудрите са лишени от правото да преминават през обряда за посвещението (инициация), което ги лишава от много права. За тях са въведени и се спазват много стриктно религиозните забрани, забрани да изучават Ведите и дори да ги слушат, да

---

⁸ <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2006-0388&language=BG>

⁹ <https://ru.globalvoices.org/2017/04/11/59142/>

участват в поклоненията на общността и в ритуалите по жертвоприношенията към боговете заедно с два пъти родените, да присъстват на техните поменални трапези и др. Шудрите не може да заемат висши постове в правителството. Често се повтаря твърдението, че съдбата им е да бъдат слуги на два пъти родените, очевидно това отразява не само традиционното отношение към тях, но и действителното им положение. Процесът на възникване на кастата на шудрите е значително по-сложен в сравнение с този на останалите съсловия. Развитието и усъвършенстването на занаятите става причина да се увеличи броят на хората, загубили икономическата си независимост, много занаятчии да се разорят, да загубят гражданското си състояние и да се озовават извън арийското общество. Именно те съставляват четвъртата варна, която се попълва не само от разорените съплеменници, но и от чужденци. Не трябва да се подценяват съзнателно предприетите мерки от страна на брахманите за „кодификация“ на това съсловие – узаконяване на ниския статус на шудрите, които принадлежат както към арийските, така и към неарийските племена, и работата, която изпълняват, се различава по отношение на икономическото значение, ритуалната чистота и социалния престиж. Като цяло шудрите не представляват хомогенна социална среда – в нея е включено и непълноправно население (Бонгард-Левин, Ильин, 1985: 138).

Относно хипотезата съсловието на шудрите да са прародители на съвременните роми, може да се каже, че за разлика от висшите брахмани, кашатрии и вайши, те са лишени от правото да притежават земя. Чрез тази *детериторизация* (лишеност от правото да притежават територия, земя) на поколение след поколение се формира нов светоглед и нова житейска философия и идентичност, която не е обвързана с определена територия. Арджун Ападурай (2006) смята, че детериторизацията е причина за появата на нови идентичности, като я обвързва с *етноскейпа* (етноскептици – хора, които разнасят по света идеите, културните и битовите си традиции, политическите си възгледи и др. и чрез тях оказват влияние на мястото на пребиваване). Въпреки различния контекст, с който Ападурай натовава термина *детериторизация* – като реалия на чужденеца, всъщност последиците от нея засягат по подобен начин както обезземления нисш съплеменник, така и чужденеца.

Независимо от етническата и социалната хетерогенност на съсловието на шудрите (към които са включени и чужденците), детериторизацията е онзи фактор, който ги обединява, като им предоставя и относителна свобода за търсене на нови територии и нов начин на живот. Поради калейдоскопичния си състав съсловието на шудрите се характеризира със своята динамичност. Тази разнообразна в антропологично, социално и етническо отношение общност притежава всички компоненти, които са необходими не само за формирането на етносоциалната амалгама, наречена *протороми*, но и за осъществяването на тихата колонизация на „ойкумена“.

Дълго време продължава дебятът в историческата наука относно това дали съсловието на шудрите всъщност не е съловие на роби (The Cambridge History of India, 1922: 268; Munshi, 1960: 544; Синха, Банерджи, 1954: 43-44; Луния, 1969: 65-66). В други извори се уточнява, че по-голямата част от шудрите не са роби, но фактическото им положение е близо до робското (Ману, VIII: 413-414;

Илинъ, 1950). Заедно с имуществената депривация, забраната да четат (това донякъде обяснява липсата на писмена култура и високите нива на неграмотност сред съвременните роми) и дори да слушат свещени текстове, презрението на останалото население и жестоката експлоатация формира достатъчно силен мотив за предприемане на „бягство“ от тази реалност.

Възможността извънкастовите адиваси, недосегаемите и робите да са основната група, предприели „изхода“ от суровата индийска действителност, изглежда по-малко вероятна. Предприемането на пътуване от размирния северозапад на индийския субконтинент през Средновековието (V–X в. проторомите напускат земите на днешна Индия и Пакистан) към не по-мирните територии на днешните Афганистан, Иран, Армения и пр. изисква сериозна подготовка и ресурси, които нито извънкастовите адиваси, нито робите притежават. Положението на извънкастовите слоеве е до такава степен отчайващо, че част от тях се самопродават в робство единствено за да се нахранят (Yadava, 1980). Принудени да живеят извън населените места, да не ползват кладенците за вода на „чистите“ индийци (Артхашастра, I-14), да се занимават с най-мръсната работа и задължително да носят отличителни знаци (Ману, гл. X: 50-56, 39), всички те са наричани бездомници, външни, нечисти. Единствените, които имат достатъчно мотиви, някаква информация за политическата и икономическата ситуацията извън Индия, както и необходимите минимални ресурси (впрегатни животни, хранителни запаси и средства) за осъществяването на първия етап на „изхода“ от субконтинента, са кастовите шудри. Част от шудрите формират проторомското ядро, към което се присъединяват извънкастови групи – адиваси, чужденци, роби и пр. Така формираната хетерогенна квазиобщност полага началото на движението на запад. Започнала като бежанска вълна от плацдарма Гуджарат – Раджастан – Пунджаб – Кашмир, през V-X век някъде по пътищата на Азия, Африка, Европа, Северна и Южна Америка и Австралия тази политическа или социално-икономическа миграция се трансформира в тиха колонизация, която още не е приключила.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Лишени от своите мощни етнокултурни „резервоари“ – писменост, история, колективна културна памет, архитектура и пр., ромите пренасят своята културна идентичност през вековете, имплантирана в техния език и поведенчески модели. В търсене на проторомите, навлизаме в дебрите на един от най-сложните в етнокултурно, социално и конфесионално отношение географски региони на планетата, и то във време, което се характеризира както с драматични политически, социално-икономически, етнокултурни и пространствени трансформации, така и с липсата на достатъчно сигурни исторически свидетелства за процесите на формиране на народите и общностите, тяхната амалгамизация и диференциация. Едно е неоспоримо – проторомите започват процеса на своите тихи колонизации от северозападния индийски географски ареал през предполагаемия период V-X век. Хипотезите, свързани с ромските прародители, в етнически план пораждаят научен спор, който скоро няма да бъде разре-

шен. Според една част от изследователите етногенезисът на ромите трябва да се свързва с долните кастови нива и четвъртото съсловие на варните – тази на шудрите, друга част поставят ромите и извънкастовите общности на нечистите в родствена близост. Синтезът между двете теории е правилната траектория, по която трябва да се изгражда цялостната концепция за ромския етногенезис.

Това, че в текста не се разглеждат политическите и климатичните фактори като причина за началото на проторомските миграции, не означава, че те са изцяло пренебрегнати. Обикновено при политически кризи или природни катаклизми миграционно-бежанският поток се вмести във времеви диапазон от няколко години до една декада. Извън тези рамки със сигурност може да се говори за целенасочена миграционна политика, която притежава някои атрибути – разработени миграционни маршрути, обратна информация от „новите земи“, наличие на диаспори (седентаризирани или не) и пр. Въпреки че не е възприеман като такъв, твърде вероятно и да не осъзнаван като такъв както от самите ромите, така и от неромите, този процес, продължаващ хиляда години и обхващащ шестте основни континента, трудно може да бъде класифициран като нещо друго, освен като колонизация – тиха, неагресивна и периферна. Най-важното обаче е, че още не е приключила.

Културната идентичност на съвременните ромите носи без съмнение белезите и отпечатъка от културните матрици на древните жители на Индия. При внимателен и сравнителен анализ на географската карта на индийския северозапад и картата, локализираща генетичния произход на ромите, се откриват интересни зависимости. Такива зависимости се констатират и при изследване на пространствената локализация на ромските общности в България (Илиева, 2013) и една от тях е свързана с релефа на териториите, които обитават. Както в Индия, така и България проторомите и ромите избягват планинските терени не само за временно, но и за постоянно местожителство. Ромите нямат аграрна култура (като съсловието на вайшите в Индия, примерно) и по този признак отново са близо до шудрите, и също като тях и извънкастовите съсловия нямат и военна култура (като съсловието на кшатриите). Ромите нямат собствена писмена култура и това е ехо от тяхната принадлежност към съсловията, на които е забранено не само да четат, но и да държат книга. Затова и днес повечето от тях са музиканти, черноработници, куфарни търговци, железари, каруцари-коняри, улични метачи и пр., отколкото земеделци, лекари, военни, учени, инженери и пр. И това са последствия не от малоценност, а от 1500 години виктимизация, лишаване от възможности и неравно третиране. И ако се възползваме от теорията на Лев Гумилев за етническата пасионарност (Гумилев, 2007), за разлика от много западноевропейски народи, ромите притежават възходяща пасионарност, характерна за младите етнически общности, които все още не са достигнали зенита на своето развитие.

ЛИТЕРАТУРА

- Абдушелишвили, М., К. Малхотра.** 1982. Новые материалы к антропологии Западной Индии: Результаты советско-индийских исследований. АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. М.: Наука. Гл. ред. вост. лит./ M.G. Abdushelishvili, M., K. Malhotra. 1982. New materials to the anthropology of West India: Results of Soviet-Indian studies. USSR Academy of Sciences. Institute of Ethnography N.N. MiklouhoMaclay.
- Ападурай, А.** 2006. Свободната модерност. Културни измерения на глобализацията. ЛИК, София, с. 322/ Apadurai, A. 2006. Free Modernity. Cultural dimensions of globalization. LIK, Sofia, p. 322 (Bg)
- Бонгард – Левин, Г.** 2001. Древняя Индия. История и культура. СПб.: Алетея, с. 73-74. / Bongard - Levin, G. 2001. Ancient India. History and culture. SPb.: Aletheia, p. 73-74 (Ru)
- Бонгард-Левин, Г., Г. Ильин.** 1985. Индия в древности. М., „Наука“, с. 63 /Bongard-Levin, G., G. Ilyin. 1985. India in antiquity. M., “Science”, p. 63 (Ru)
- Бурдийо, П.** 2005. Практическият усет. София: „Критика и Хуманизъм“, с. 516 / Bourdieu, P. 2005. Practical sense. Sofia: „Kritika i Humanizam“. p. 516 (Bg)
- Гумильов, Л.** 2007. Етногенезът и биосферата на земята. Варна: „Сталкер“, с. 672 / Gumilev, L. 2007. The ethnogenesis and the biosphere of the earth. Varna: Stalker, p. 672 (Bg)
- Деметр Н., Н. Бессонов, В. Кутенков.** 2000. История цыган - новый взгляд. Воронеж. с. 11-23; 78-80 / Demetr, N., Bessonov, N., Kutenkov, V. 2000. Gypsy History - A New Look. Voronezh, pp. 11-23; 78-80 (Ru)
- Илиева, Н.** 2013. Ромите в България. Брой и локализация от Освобождението (1878) до началото на XXI век. София, с. 236. / Pieva, N. 2013. The Roma in Bulgaria. Number and location from the Liberation (1878) to the beginning of the XXI century. Sofia, p.236. (Bg)
- Ильин, Г.** 1950. Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов. – ВДИ. №2/ Ilyin, G. 1950. Sudras and slaves in ancient Indian collections of laws. *VDI*. №2. (Ru)
- Луния, Б.** 1969. История индийской культуры. М., с. 65-66 / Lunia, B. 1969. History of Indian Culture. M. p. 65-66 (Ru)
- Марушиакова, Е., В. Попов.** 2000. Цыганите в Османската империя. София, с. 13-15 / Marushiakova, E. V. Popov. 2000. The Gypsies in the Ottoman Empire. Sofia, pp. 13–15. (Bg)
- Папазян, В.** 1901. Армянские боша (цыгане). – Этнографическое обозрение, № 2. Москва, с. 93-158 / Papazyan, V. 1901. Armenian boshia (gypsies). *Ethnographic Review*, No. 2. Moscow, pp. 93-158 (Ru)
- Синха, Н., А. Банерджи.** 1954. История Индии. М., с. 43-44/ Sinha, N., A. Banerji. 1954. History of India. M., p. 43-44 (Ru)
- Чебоксаров, Н.** 1973. Новые данные по этнической антропологии Индии. Очерки экономической и социальной истории Индии. М./ Cheboksarov, N. 1973. New data on the ethnic anthropology of India. Essays on the economic and social history of India. M.
- Чекалов, Д., В. Кондратиев.** 2005. История мировой культуры. Ростов н/Д: Феникс, с. 71. / Chekalov, D., V. Kondratiev. 2005. History of world culture. Rostov n / a: Phoenix, p. 71. (Ru)
- *** Архашастра (Архашастра или Наука о политике: Перевод с санскрита и издание подготовил В. И. Кальянов. Изд. Академия наук СССР. Москва-Ленинград. 1959.)
- *** Ману (Законы Ману. Перевод Эльманович С., Проверенный и исправленный - Ильиным, Г. Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002.
- *** Цыганы Венгрии и Трансильвании. Вокруг света. СПб., 1864, p. 36

- Bataillard, P.** 1875. Les Tsiganes de l'Age du bronze. Etude à faire principalement sur les Bohémiens actuels de l'Europe orientale. Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, pp. 563-597
- Fraser, A.M.** 1995. The gypsies. Oxford: Blackwell Publishing; p. 374. ISBN: 978-0-631-19605-1
- Ghurye, G.S.** 1957. Caste and Class in India. Popular book Depot – Bombay, p.120-123.
- Gomez-Carballa, A. et al.** 2013. Indian Signatures in the Westernmost Edge of the European Romani Diaspora: New Insight from Mitogenomes. PLOS ONE, Oct. 2013, Volume 8, Issue 10, p. 1-12
- Grellmann, M.** 1783. Die Zigeuner. Dessau-Lpz., Rudiger Y.Ch. Neuster Zuwachs der teutschen bremden und allegemeinen sprachkunder. Lpz. und Halle, p. 274
- Heras, H.** 1953. Studies in Proto-Indo-Mediterranean Culture. Vol. 1. Bombay : Indian Historical Research Institute, p. 542
- Lipner, J.** 2009. Hindus: Their Religious Beliefs and Practices. Routledge, p. 8
- Martínez-Cruz, M. et al.** 2015. Origins, admixture and founder lineages in European Roma. European Journal of Human Genetics. Macmillan Publishers Limited, pp. 1–7
- Miklosich, F.** 1873. Über Die Mundarten Und Die Wanderungen der Zigeuner Europa's. – In: Commission bei Karl Gerold's Sohn. Wien. III. , pp. 67
- Munshi, K. et al.** 1960. The Age of Imperial Unity. Bharatiya Vidya Bhavan – Bombay, p. 544
- Pott, A. F.** 1844. Die Zigeuner in Europa und Asien. Druck un Verlag von Ed. Heynemann – Halle, pp. 540
- Predari, F.** 1841. Origine e vicende degli Zingari. Milano. pp. 27
- Pandey, R.** 1969. Hindu Saṃskāras: Socio-religious Study of the Hindu Sacraments. Motilal Banarsidass Publ. Delhi
- Smith, V. A.** 1905. The Copper Age and Prehistoric Bronze Implements of India. – Indian Antiquary 34, vol. 35. p. 229
- Yadava, B.** 1973. The Problem of the Emergence of Feudal Relations in Early India. – Presidential Address. Indian
- *** Current Biology 22, ISSUE 24, P. 2342–2349, December 18, 2012. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cub.2012.10.039>
- *** Encyclopedia Iranica. Ferdowsi, Djalal Khaleghi-Motlagh „the poet refers to... date of the Šāh-nāma's completion as the day of Ard (i.e., 25th) of Esfand in the year 378 Š. (400 Lunar)/8 March 1010...”
- *** Encyclopedia of South Indian culture. Calcutta; Delhi, 1983
- *** History Congress. XLI Session. Bombay, 1980.
- *** Israeli Scholar: The Romani People Are Descendants of the Israelite Tribe of Simeon/
<https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/israeli-scholar-the-romani-people-are-descendants-of-the-israelite-tribe-of-simeon>
- *** The Cambridge History of India. Cambridge. 1922, vol. 1. P. 268
- *** The Vedic Age (History and Culture of the Indian People, vol. 1). Bombay, 1950, pp. 194–195, 216–217
- *** <https://ru.globalvoices.org/2017/04/11/59142/> (12.05. 2020)
- *** <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2006-0388&language=BG> (17. 05. 2020)

